

Citation:

A. de Buck, Levensbericht G. van der Leeuw, in:
Jaarboek, 1951-1952, Amsterdam, pp. 232-244

HERDENKING

VAN

GERARDUS VAN DER LEEUW

(18 Maart 1890 — 18 November 1950)

Het verhaal van de uitwendige levensgebeurtenissen van *Gerardus van der Leeuw* kan merkwaardig sober zijn, korter en soberder dan men het bij een man van zijn geestelijke en lichamelijke bewegelijkheid, die geenszins het type van een honkvast boekengeleerde belichaamde, zou verwachten. Dat hij al zijn vele reizen en trekken in binnen- en buitenland Groningen na zijn jeugd levenslang zijn onveranderlijke woonplaats bleef, lijkt wel een symbool van de innerlijke geloofsrust, die te midden van de verkenningstochten, die zijn zwerflustige geest naar alle zijden ondernam, de vaste kern van zijn wezen bleef vormen.

Gerardus van der Leeuw dan werd 18 Maart 1890 in Den Haag geboren. Hij bezocht het gymnasium aldaar en ging daarna te Leiden theologie studeren. Bij deze studie voelde hij zich alras in het bijzonder aangetrokken tot de godsdienstgeschiedenis, geboeid als hij werd, gelijk zovelen in die dagen, door het bezielend onderwijs van *Kristensen*. Dit onderricht zal mede zijn voorliefde voor de godsdienst van het oude Egypte bepaald hebben en, aangezien kennis van de taal een noodzakelijke voorwaarde is voor een zelfstandige bestudering van de godsdienst, ging hij zich in het Egyptisch bekwamen — hij studeerde trouwens in een tijd, waarin het, naar hijzelf later wel eens zeide, mode was voor een theoloog één of meer oude talen te leren en degene die dit niet deed eigenlijk niet voor vol werd aangezien. Deze Egyptologische studiën, aanvankelijk onder *Boeser's* leiding te Leiden begonnen, verdiepte hij daarna gedurende enkele semesters, doorgebracht aan

GERARDUS VAN DER LEEUW
(18 Maart 1890—18 November 1950)

de universiteiten van Göttingen en Berlijn, waar hij naast theologische colleges voornamelijk de lessen van *Sethe* en *Erman* volgde, de toenmalige grootmeesters der Egyptische philologie. *Sethe* had toen juist een nieuwe uitgave der Pyramidenteksten, de belangrijkste en oudste verzameling van Egyptische godsdienstige teksten, bezorgd en las deze telkens weer met zijn leerlingen ter voorbereiding van een commentaar, echte werkcolleges, waaraan *van der Leeuw* steeds met grote dankbaarheid heeft teruggedacht.

Het onderwerp van zijn dissertatie lag dan ook op het gebied van deze oudste documenten van de Egyptische godsdienst. Zij is getiteld: *Godsvoorstellingen in de oud-aegyptische Pyramidenteksten*, en 15 Maart 1916 promoveerde hij op dit proefschrift te Leiden tot Doctor in de Godgeleerdheid.

De titel van zijn boekje dekt de lading slechts gedeeltelijk; immers ongeveer een derde ervan behandelt de onpersoonlijke kracht. Daarmee introduceert *van der Leeuw* de godsdiensthistorische kijk, godsdiensthistorische termen en probleemstellingen in de toenmaals vooral in Duitsland naar buiten nogal afgesloten, eenzijdig grammatisch-philologisch georiënteerde Egyptologie. Hij tracht Egyptische godsdienstige voorstellingen als die van de *ka*, de *ba*, de *sechem* e.a. toe te lichten en beter te begrijpen met behulp van de voorstellingen omtrent *mana*, zielestof en dergelijke, zoals zij bij het onderzoek van ‚primitieve’ religies waren bekend geworden en nu als hulpmiddelen gereed lagen voor wie de grote godsdiensten der oudheid wilde bestuderen — van ‚verklaren’ sprak *van der Leeuw* ook toen reeds niet. Zo vinden wij al aanstonds bij zijn eerste stappen op dit terrein van wetenschap twee gebieden, die hem zijn leven lang zijn blijven boeien en in het centrum van zijn aandacht hebben gestaan: de Egyptische godsdienst en de ‚primitieve’ religies.

Doch volgen wij eerst de enkele, schamele uitwendige feiten van zijn levensloop.

Spoedig na zijn promotie werd hij predikant te 's Heerenberg, een predikantschap, dat slechts twee jaar zou duren en dat voor hemzelf toch veel heeft betekend. Het bracht hem in intiëmer

aanraking met de kerk, wier theoretische en praktische problemen voor hem levende werkelijkheid werden en hem steeds ter harte zijn blijven gaan, en met de theologie, de systematische en dogmatische, waarvoor de belangstelling in die dagen, waarin de studie vooral godsdiensthistorisch was gericht, dikwijls gering was. Hij leerde er ook preken, wat hij zijn hele leven gaarne en veel en meestal goed is blijven doen. Voor zijn godsdiensthistorische arbeid mag als winst dezer jaren geboekt worden, dat zijn betrekkelijk isolement hem tot de studie van de Griekse godsdienst bracht, een studie die in een pastorie ver van bibliotheken en musea gemakkelijker kon worden bedreven dan die van de Egyptologie. Ook deze keus bleef er één voor het leven. Nog in het verzamelwerk, *De Godsdiensten der Wereld* nam hijzelf naast de primitieven de Grieken voor zijn rekening, nadat bijvoorbeeld in 1927 *Goden en Mensen in Hellas* het licht had gezien.

Reeds in 1918 werd de jonge *van der Leeuw* toen geroepen de nieuwe leerstoel in de godsdienstgeschiedenis en de phaenomenologie van de godsdienst aan de Groningse Universiteit te bezetten. Hij aanvaardde zijn ambt op 25 September 1918 met een rede over *Plaats en taak van de godsdienstgeschiedenis in de theologische wetenschap*, een keuze van onderwerp, die zijn belangstelling aankondigt voor andere onderwerpen dan die van zuiver interne godsdiensthistorische aard — voorbode, zo men wil, van zijn *Inleiding tot de theologie* van 1935. Hoogleraar te Groningen is hij tot zijn dood gebleven. Geen roep naar andere Nederlandse universiteiten heeft hem uit Groningen kunnen weglokken. Ook een aantrekkelijke uitnodiging naar Chicago, waar hij een uitgebreid apparaat had kunnen opbouwen, sloeg hij af. Men vraagt zich af, of niet een innerlijke vermoeidheid bij den toen ogenschijnlijk nog volop actieven geleerde de oorzaak is geweest van deze weigering van zo grote mogelijkheden.

Een lang onafgebroken geleerdenleven dus met weinig uiterlijk gebeuren, slechts onderbroken door zijn ministerschap in het eerste kabinet na de bevrijding. *Van der Leeuw* aanvankelijk en van huis uit Christelijk-Historisch, zonder dat hij zich echter veel met de

politiek bemoeide, kwam als overtuigd voorstander van de doorbraakgedachte uit de oorlog. Hij werd Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen met vurige idealen van vernieuwing van het onderwijs en daadwerkelijke bemoeienis met de cultuur, met de kunst vooral.

Zelve een man met een groot stuk artistieke aanleg had hij voor de laatste altijd intense belangstelling gehad. Zijn kennis op velerlei gebied van kunst was groot. Vooral de muziek was hem lief en veel heeft hij daarover gepubliceerd — het behoort tot het vele dat ik hier ongenoemd moet laten en over de waarde waarvan ik overigens geen oordeel kan hebben. Een uitzondering moge gemaakt worden voor het algemener problemen behandelend *Wegen en grenzen. Studie over de verhouding van religie en kunst* (1932). *Van der Leeuw* was in het gelukkig bezit van een schone zangstem, die hem in staat stelde ook actief aan het muziekleven deel te nemen. Toen ik enkele jaren na hem in Göttingen kwam, waren nog vele studenten uit de kring der D.C.S.V., die hij ook in het voorbericht van zijn dissertatie herdenkt, opgetogen over zijn zang. En men kan zich voorstellen, hoe de jeugdige student van harte de romantische studentenliederen heeft meegezongen bij wandelingen langs Leine of Werra en Fulda, de liederen zijner geliefde romantici, in die streek, waar de ruisende bronnen en suizende bossen, de maanbeschenen bergen en valleien van Eichendorff hem omringden en slechts de roep van een posthoorn uit de verte ontbrak. Hebben wij ten dele aan herinneringen uit die studententijd een zijner vroegste publicaties te danken, de *Romantische Studiën*, verschenen in Onze Eeuw van 1919, waarin het romantische verlangen zo welsprekend aan het woord wordt gelaten? Het is altijd wel een deel van zijn wezen gebleven — klopt ieder hart niet eender tot zijn jongsten dag? — en wanneer hij later zich voor het kerklied interesseert, ook practisch en actief, door mee te werken aan een nieuwe gezangenbundel voor de Nederlandse Hervormde Kerk, dan is één der door hem bewerkte liederen juist een lied van het reikhalzend verlangen, zij het niet naar de onbestemde, blauwe verte der romantici.

Van zijn ministerschap dwaalde ik af naar zijn bemoeienis met het kerklied, want uiterlijk, in jaartallen uitgedrukt, moge zijn leven dat van een rustig geleerde, van een veel publicerend professor lijken, in waarheid was het dit allerminst. Zeer vele zijn de functies geweest, waarin hij in allerlei commissies de belangen van land en volk, van zijn kerk bovenal, heeft gediend, talrijker nog de eindeloze reeks spreekbeurten, de talloze artikelen, die hij wijd en zijd rondstrooide. Het werd in later jaren en vooral in zijn laatste jaren na zijn ministerschap een drukkend teveel, dat hemzelf soms benauwde, maar hij kon het niet laten. Van hetgeen hij bezat heeft hij altijd met grote gulheid rijkelijk gegeven. Hij was een benijdenswaardig gemakkelijk spreker en schrijver. Ook het onbelangrijkste wat hij schreef is dikwijls nog goed gecomponeerd en verrassend door een geestige, prikkelende formulering; het is altijd wel gekruid met een aardig citaat — hoe was hij thuis in de schrijvers en dichters van vele talen en tijden! — men stoot altijd wel op een gelukkig beeld, dat nooit de indruk maakt ‚gezocht‘ te zijn, maar dat hij als van zelve vindt, terwijl zijn pen over het papier wandelt. Hij was niet zuinig met zichzelf; hij sprak met dezelfde bereidwilligheid op internationale congressen en voor uitgelezen gezelschappen, op Eranostagungen in Ascona of bij een Goethe-herdenking in de Rocky Mountains, en voor één of andere onbekende vereniging in een vergeten oord. Eens ontmoette ik hem op de boot van Harlingen naar Terschelling; hij was op weg om voor de welgeteld vier predikanten van het eiland een voordracht te houden, een vriendendienst jegens één van hen, die zijn leerling was geweest. Zo waren zijn spreekbeurten te vele ondanks het feit, dat hij, zoals hij telkens weer verzekerde, nog veel meer uitnodigingen afsloeg. Met zijn schriftelijke bedrijvigheid staat het niet anders. De blote voorlezing zelfs van een bloemlezing uit de eindeloze reeks artikeltjes in tijdschriften en kranten, die zijn bibliographie aan uw oog doet voorbijtrekken, zou de aan een herdenking toegemeten tijd meer dan vullen. Ik moet het alles onvermeld voorbijgaan, hoe verleidelijk het ook zou zijn hem te volgen langs de bonte verscheidenheid van onder-

werpen, die er liggen kunnen tussen bijvoorbeeld *Dogmatische Brieven* (1933) en *Het detectiveverhaal als spiegel van dezen tijd* (1944).

Het is niet te verwonderen, dat daarbij ook oppervlakkige, al te vlot neergeworpen stukjes zijn, dat hij er zich soms of vaak gemakkelijk heeft afgemaakt — het is wel bewonderenswaardig, dat al deze versnippering niet afdeed aan de degelijkheid, waar deze nodig was, dat in zijn grote werk alle oppervlakkigheid verre is.

Gemist kon echter deze herinnering aan zijn brede activiteit zelfs in een korte schets als deze niet worden. Wij zouden het beeld van zijn persoon mistekenen, wij zouden hem tekort doen, wanneer wij de vermelding van zijn veelzijdige bedrijvigheid, zijn vrijgevege mededeelzaamheid achterwege lieten en bijvoorbeeld slechts de figuur van een nacht en dag studierend hooggeleerde zouden overhouden. Hij zou zelf met afgrijzen voor zulk een portret terugdeinzen. Ergens waar hij spreekt over het begrijpen van vreemde voorstellingen, zegt hij dat dit mogelijk is, daar het wezenlijk menselijke altijd het wezenlijk menselijke blijft en als zodanig begrijpelijk is, 'es sei denn dasz der Versteh'er zu viel vom Professor erworben, zu wenig vom Menschen behalten hat!' Daarvoor was bij hem geen gevaar. Het ruim-menselijke, het opene voor al wat leven en wereld den opmerkzamen beschouwer te bieden hebben, het ontvangen en geven in de omgang met mensen van de meest verschillende pluimage, het is niet iets dat zijn wetenschappelijk werk niet raakte, misschien zelfs geschaad heeft; het is integendeel het element van levenswarmte, dat daarvan de noodzakelijke voorwaarde is geweest. Het heeft zijn oog en oor gescherpt voor al wat er voor een levend mens in vreemde religies te zien en te beluisteren valt en wat den verdorden professor zou ontgaan.

Het zo juist aangehaalde woord staat in zijn grote *Phaenomenologie der Religion*, in 1933 in het Duits verschenen, een ware Summa der phaenomenologie, waarvan dan ook in 1938 een Engelse vertaling het licht zag, *Religion in essence and manifestation*,

in 1948 een Franse, *La religion dans son essence et ses manifestations*. Zijn leeropdracht immers had niet alleen betrekking op de godsdienstgeschiedenis, maar ook op de phaenomenologie en weldra zien wij inderdaad zijn studies zich in die richting bewegen. Als eerste resultaat ervan verscheen in 1924 zijn *Inleiding tot de godsdienstgeschiedenis*, een klein maar alleraardigst boekje, een deeltje in de Volksuniversiteitsbibliotheek.

Niet dat hij de meer strikt godsdiensthistorische studies daarvoor opgaf! Hij was er diep van overtuigd, dat voor en naast het phaenomenologisch werk, het verstaan der verschijnselen, een nauwkeurige kennis van die verschijnselen noodzakelijk was. Zo bleef hij op die gebieden, die hij als terrein voor zelfstandige studie had gekozen, gaarne ook aan het detailwerk deelnemen en hij betreurde het ernstig, dat in later jaren de tijd en de rust daarvoor steeds meer gingen ontbreken. Veelal behandelen deze detailstudies onderwerpen op het gebied van de Egyptische godsdienst. Enkele ervan moge ik althans noemen. In de lijn van zijn dissertatie ligt nog het in 1918 gepubliceerde artikel, waarvan de titel voor zichzelf spreekt: *External Soul, Schutzgeist und der ägyptische ka*. In 1917 verscheen *Achnaton. Een religieuze en aesthetische revolutie in de veertiende eeuw voor Christus*, in 1935 *Refrigerium. Paradijsvoorstellingen in heidendom en Christendom*, in 1940 *Altägyptischer Pantheismus*, in 1944 *De godsdienst van het oude Aegypte*, in 1949 *Egyptische Eschatologie*, het laatste in de Mededelingen dezer Akademie, waarvan hij in 1936 lid was geworden. Andere mededelingen hier gedaan hadden betrekking op onderwerpen uit de Griekse en Romeinse godsdiensten. Van zijn telkens weer ondernomen pogingen om tot een beter verstaan der 'primitieve' religies te geraken noem ik hier slechts zijn *Structure de la mentalité primitive* (1928) en *L'homme primitif et la religion* (1940). De invloed van *Lévy-Bruhl* is daarin onmiskenbaar, doch evenzeer het eigen stempel, dat al zijn werk kenmerkt.

Ziedaar een greep slechts uit de vruchten van het zelfstandig detailonderzoek, dat zijn hoofdwerk stevigheid gaf. Keren wij thans daartoe terug! Ik vermeldde reeds de eerste aanloop, de kleine

Nederlandse Inleiding. In 1926 verschijnt dan in *Studie Materiali* een artikel van zijn hand, dat naar het mij voorkomt een belangrijk punt in zijn ontwikkelingsgang markeert. Het is getiteld *Ueber einige neuere Ergebnisse der psychologischen Forschung und ihre Anwendung auf die Geschichte, insonderheit die Religionsgeschichte*. Hier blijkt zijn belangstelling voor de theoretische grondslagen van zijn wetenschappelijke arbeid, en maakt hij zich de vooronderstellingen bewust van zijn werk, zoals hij het onbewust had bedreven. Hij gevoelde daaraan behoefte, ofschoon hij wist, dat de grote godsdiensthistorici — en ook hijzelf, voegen wij er aan toe — reeds lang de door hem aanbevolen methode in praktijk hadden gebracht. ‚Ein Söderblom, ein Rohde, ein Wilamwitz haben hier wenig zu lernen‘, zegt hij aan het eind van zijn beschouwingen, en indien iemand dan was hij ervan overtuigd, dat alle theorie grau is. Doch voor zichzelf wilde hij blijkbaar klaarheid omtrent de methodologische problemen zijner wetenschap. Om die bewuste grondslag en doelstelling worstelt hij in dit artikel en het daarin veroverde heeft hem bevredigd. In de *Epilegomena* van zijn grote *Phaenomenologie* zet hij dezelfde gedachten nogmaals uiteen; zij liggen ook aan dat werk ten grondslag.

Het gaat hier, kort gezegd, om de verhouding van subjectiviteit en objectiviteit bij de bestudering van de geschiedenis in het algemeen en van die der godsdienstige verschijnselen in het bijzonder. De *phaenomenologie*, zo betoogt *van der Leeuw*, zoekt het *phaenomeen*, d.w.z. dat wat verschijnt, zich vertoont. Dit is nooit een zuiver object; het is immers betrokken op het waarnemend subject. Met betrekking tot dengene aan wien het zich vertoont kan men bij het *phaenomeen* spreken van zijn (relatieve) verborgenheid, zijn langzamerhand openbaar worden, en ten slotte: zijn (relatieve) duidelijkheid. Het verborgen ‚*Erlebnis*‘ te doorlichten, het te ‚verstaan‘ en van het verstane getuigenis te geven is de taak der *phaenomenologie*. Immers, het zuivere ‚*Erlebnis*‘ is voorbij, het is dood en begraven, wanneer wij het gaan bekijken. Dat geldt niet alleen van het gebeuren van een jaar of vele eeuwen geleden, doch ook van mijn eigen leven van een minuut geleden;

het is even onherroepelijk voorbij als de jaren van mijn jeugd, ja zelfs als het leven van een Egyptisch schrijver van voor vier duizend jaar. *Van der Leeuw* hield van zulke paradoxaal klinkende beweringen. De monumenten van de eerste Egyptische dynastie zijn moeilijk te begrijpen, zegt hij, maar ‚als Ausdruck, als menschliche Aussage nicht schwerer als die Briefe meines Kollegen‘. Het onmiddellijke is dus nooit gegeven, het moet worden ‚verstaan‘. Dit ‚verstaan‘ is een soort reconstructie: het tekenen van een ordelijke figuur in een chaotische lijnenmassa. Deze figuur, deze tekening heet een *s t r u c t u u r*. Deze wordt dus niet onmiddellijk ervaren, ook niet logisch-causaal geabstraheerd, maar ‚verstaan‘; zij is zinrijk gelede werkelijkheid en de zin, die zo gevonden wordt, behoort deels aan de werkelijkheid deels aan den ‚verstaander‘. Hij is een derde rijk boven de zuivere subjectiviteit, boven de loutere objectiviteit, abstractie noch concrete realiteit, doch een tweede norm-werkelijkheid. De zinrijke samenhang van verschillende naast elkander staande structuren — want ook het blote ‚naast elkander‘ moet weer ‚verstaan‘ worden — noemt hij dan ‚verständliche Beziehungen‘, die dus over de feitelijkheid dezer verhoudingen niets zeggen, deze uitsluiten noch bevestigen. En de ‚verständliche‘ samenhang van een persoon, een historisch gebeuren, een religie heet ‚Typus‘ of ‚Idealtypus‘. Dat is dus wederom geen realiteit, ook geen photo daarvan, doch staat als norm tegenover de werkelijkheid, maakt het leven, verständlich durch eine erlebte Konstruktion normativer Art‘, die in de historische werkelijkheid niet behoeft voor te komen: een animist, een dynamist bijvoorbeeld bestaan nergens.

Dit ‚verstaan‘ bereikt men nu door het phaenomeen in te schakelen in het eigen leven, door ‚Einfühlen‘, ‚Nacherleben‘. Wij kunnen niet anders. Wat ons verschijnt moet ‚verstaan‘, geduid worden en daartoe moeten wij het niet analyseren, maar ‚erleben‘. Men leert de rivier niet kennen door die met emmers leeg te scheppen, doch door te zwemmen. Dat hebben alle groten, dat hebben reeds *Herder* en de romantici geweten en beoefend. Het is de kunst van den toneelspeler, de kunst van het zich inleven in

vreemd beleven. Een kunst, inderdaad, meer dan een wetenschap en waarvan men een ander het resultaat dan ook niet strikt kan bewijzen. Men kan teksten aanvoeren of ander materiaal, die voor een bepaalde visie pleiten, maar wie blind is voor de samenhang blijft in de chaos. Ook een kunst echter kan men tot op zekere hoogte leren, althans oefenen. Voor den geschiedschrijver is dit noodzakelijk, want wie meent naakte feiten te kunnen verzamelen vergist zich; zij bestaan niet, men heeft altijd met ‚Nacherlebnisse‘ te doen. Men kan geen twee feiten naast elkaar plaatsen, zonder dat er een zin bij komt, ‚nur dass es gewöhnlich ein Stumpf- oder gar ein Unsinn ist‘. Wie zich oefent ervaart dat zijn blik steeds scherper, zijn aanvoelen fijner wordt; hij dringt steeds verder door, ofschoon hij de laatste grens nooit bereikt. Want de phaenomenologie is geen grijpen van de empirische werkelijkheid, noch ook een metaphysica. Zij beoefent de epoche, de terughoudendheid. Zij wil niet de dingen bereiken, laat staan het Ding an sich. Zij wil slechts getuigen van wat ons getoond wordt; zij kan dat slechts indirect, door een reconstructie, doordat de onderzoeker dat, wat reeds voor hem staat, opnieuw uit zijn geest laat geboren worden door een herbeleven van wat voorbij is. Zij schouwt niet van aangezicht tot aangezicht, maar in een spiegel.

Dat de phaenomenologie dit weet bewaart haar voor vele gevaren. Dit besef immers bant de geschiedphilosophische constructie uit, daar men zich ervan bewust blijft, dat men zelf de idee in de verschijnselen heeft ingelegd. Het bewaart haar ook voor het psychologisme, want zij weet, dat zij over de waarheidsvraag niet kan meespreken; zij hanteert immers geen reële facta. De ‚einfühlende‘ psychologie leert ‚verstaan‘ ook datgene wat in de ogen van den ‚verstaander‘ geen waarde of waarheid heeft. Zij is er diep van doordrongen, dat feitenverzamelingen een indifferente, dode massa zijn — en strikt genomen onbestaanbaar —, dat eerst het ‚verstaan‘ de dode beenderen weer doet opstaan tot een levend geheel.

Het grote gevaar, dat tegenover deze voordelen staat, is dat van de willekeur. Dan wordt het phaenomenologisch ‚verstaan‘

een lege phantasie, een dogma, of zuivere kunst van een souverain kunstenaar, terwijl de phaenomenologie een wetenschap behoort te blijven, die gebonden is aan het gegevene. Daarom heeft haar beoefenaar steeds de correctie van bronnenstudie nodig, van nauwkeurig, philologisch, archaeologisch onderzoek. Wij zagen reeds, hoe *van der Leeuw* deze eis in praktijk heeft gebracht.

Ik heb deze gedachtengang iets uitvoeriger uiteengezet, omdat hij *van der Leeuw* zeer ter harte ging. Ik moet mij het genoeg onzeggen na deze voorhof het heiligdom binnen te gaan, waar de ganse, bonte rijkdom der religieuze verschijnselen ligt uitgebreid, waar achtereenvolgens het object en het subject der religie en de verhouding dier twee in uiterlijke en innerlijke handeling worden behandeld en waar telkens weer wordt getracht de vreemdste voorstellingen, gedachten, gebruiken te 'verstaan', zodat zij ons 'iets tonen, een gezicht, iets zeggen, een logos'. Veel in dit werk zal zijn waarde behouden, ook dan wanneer de methodologische uiteenzettingen verouderd zullen zijn en achterhaald door weer nieuwere methoden en resultaten der psychologie. Misschien zal een toekomstig phaenomenoloog dan van hem getuigen, zoals hijzelf het herhaaldelijk van *Usener* en andere groten doet, dat hij van de methodes, die dan de modernste zullen zijn, niet veel heeft te leren.

Mij rest nog slechts het verhaal van zijn leven ten einde te brengen. Zijn zestigste verjaardag heeft *van der Leeuw* nog mogen vieren, schijnbaar gezond en, naar men mocht aannemen, met nog vele vruchtbare jaren voor de boeg, zodat sommigen misschien de feestbundel, die leerlingen en vrienden hem bij deze gelegenheid aanboden, op déze leeftijd misplaatst scheen. De veelzijdige samenstelling van deze bundel opstellen weerspiegelt de ongemene veelzijdigheid van den jubilaris. Er zullen weinig medewerkers zijn voor wie niet deze of gene of vele bijdragen een gesloten boek zijn; voor hem spraken zij alle een verstaanbare taal.

Schijnbaar stond hij nog op de levenshoogte; de innerlijke aftakeling was echter reeds begonnen, het slopend proces waartegen hij tot het laatst heeft gestreden, met ontombare geestkracht

het ondermijnde lichaam dwingend tot verderen dienst. Die laatste zomer reisde en confereerde hij nog op verschillende plaatsen in het buitenland, dat najaar presideerde hij nog het internationale congres van godsdiensthistorici te Amsterdam — toen kwam met verbijsterende snelheid het einde. Ook tot hen die wisten, dat *van der Leeuw* ziek was, was het ernstig, onherstelbaar karakter dezer ziekte nog nauwelijks doorgedrongen, toen hen het bericht bereikte van zijn overlijden te Utrecht op Zaterdag 18 November 1950. De Woensdag daarop is hij op Oud Eik en Duinen in zijn geboorteplaats begraven.

Ongetwijfeld zal in de toekomst nog wel eens een studie aan de figuur van *van der Leeuw* worden gewijd, een dissertatie bijvoorbeeld, waarin zijn geestelijke genealogie zal worden nageplozen. Man van gretige weetgierigheid als hij was, wiens oog en hart gevoelig waren voor alles wat de wereld aan levends en waardevols had te bieden, zal men bij hem vele invloeden kunnen aanwijzen. Hij stond er bereidwillig voor open, hij onderging ze gaarne, doch niet passief — hij reageerde en reconstrueerde. De toekomstige biograaf, waaraan ik hier denk, zal over veel materiaal kunnen beschikken. *Van der Leeuw* heeft het hem gemakkelijk gemaakt. Van zijn lectuur hield hij zorgvuldige lijsten bij; zijn uitvoerige correspondentie bewaarde hij trouw. En toch zal dien toekomstigen biograaf het belangrijkste ontgaan. Zijn correspondentie moge uitgebreid zijn geweest, talrijker zijn ongetwijfeld de gesprekken geweest, die hij gevoerd heeft en hij was wel in zeer hoge mate een man van het gesprek, waarin de vraagstukken werden opgeworpen en van alle kanten betast en bekeken, waarin omzichtig de verschijnselen van vele zijden werden genaderd, tot zij begonnen te spreken.

En de invloeden, die van hem zijn uitgegaan? Men zal hier en daar kunnen vaststellen, dat zijn geschriften invloed hebben geoefend, dat door instemming of tegenspraak zijn vakgenoten hebben gereageerd op zijn probleemstellingen en oplossingen; zijn figuur zal in de geschiedenis der godsdienstwetenschap niet worden vergeten. Maar wie zal de duizenden tellen buiten die kleine kring

der godsdiensthistorici, die op één of andere wijze iets van hem hebben ontvangen, want ik zeide het reeds: hij schonk gaarne en gul van het zijne, met de onuitputtelijke vrijgevigheid, zou men geneigd zijn te zeggen, waarmee moeder aarde geeft, wier eeuwige vruchtbaarheid hij dikwijls welsprekend heeft geschilderd. Ook waar het voor den onderzoeker onzichtbaar wordt, gaat het spoor zijner werkzaamheid niet verloren.

De laatste alinea van zijn Phaenomenologie handelt over de ‚unendliche Korrektionsbedürftigkeit‘ van zijn wetenschap. Meer dan andere wetenschappen, zo zegt hij, is de phaenomenologie dynamisch; de behoefte aan correctie is haar wezenlijkste eigenschap. En met één dier gelukkige aanhalingen, waarvan hij het geheim bezat, eindigt hij dan dit boek, dat zijn hoofdwerk is, met wat een sprookje tot zijn en onze troost zegt: ‚En zo heeft alles een einde en dit boek ook. Maar alles wat een einde heeft begint elders weer van voren af aan‘. Het noodzakelijke verouderen van zijn boek, tot het eens nog slechts een plaats, zij het een ereplaats, in de ‚Geschichte der Disziplin‘ zal innemen, zou hij misschien met een weemoedige glimlach aanzien, maar zeker zou hij met brandende belangstelling iedere vooruitgang of vernieuwing op het gebied zijner wetenschap volgen.

En zo heeft alles een einde en dit l e v e n ook. Met deze variatie moge dit citaat ook het korte bericht van zijn leven besluiten. Immers ook hier mag men spreken van dat nieuwe begin, waarnaar zijn verlangen uitging, hoezeer de aarde hem lief was, het verlangen dat hem drong tot en bezielde bij de vertaling van het oude lied *Urbs Syon aurea*, dat in zijn herdichting is opgenomen in de gezangenbundel van de kerk die hem lief was:

Guldene hemelstad,
zuivere vaderstad,
pracht ongeschonden,
die harten neigen doet
en voor wie zwijgen moet
èn hart èn monden!

A. DE BUCK.